

NIEKTÓRE OBSZARY LEŚNE O SPECJALNYM PRZEZNACZENIU (FUNKCJACH) W UJĘCIU HISTORYCZNYM

Justyna Nowakowska

Abstrakt

Las w życiu człowieka zawsze pełnił wiele funkcji. Początkowo był miejscem egzystencji, w miarę rozwoju cywilizacyjnego stawał się źródłem dochodów. Obecnie racjonalne zagospodarowanie i ochrona ma zapewnić jego trwałość. Funkcje lasu są związane z działalnością człowieka na określonych obszarach. Początkowo wydzielano tereny, gdzie można było pozyskiwać określone użytki (polować na zwierzyne, zbierać zioła, runo leśne – jagody i grzyby, drewno na opał, hodować pszczoły, wypasać zwierzęta domowe itp.). Wraz z rozwojem cywilizacji, gdy las stał się dobrem dochodowym jego eksploatacja przebiegała bardzo intensywnie. Znaczne obszary zostały wylesione, co negatywnie zaczęło wpływać na środowisko. Wówczas zaczęto wydzielać pewne tereny leśne, które miały pełnić nowe – ochronne funkcje.

W pracy przedstawiono niektóre z funkcji pełnionych przez lasy na przestrzeni kilku wieków ich eksploatacji i zagospodarowania. Wraz z postrzeganiem roli lasu dla środowiska i życia człowieka zaczęto wydzielać obszary, którym przydzielano określone funkcje związane z użytkowaniem (kiedy lesistość była jeszcze znaczna, a las zaczął przynosić wymierne korzyści) lub ochroną (na obszarach o niskiej lesistości, gdzie obecność lasu łagodziła negatywne wpływy czynników klimatycznych).

Słowa kluczowe: historia, obszar, funkcje lasu, użytkowanie, ochrona

SPECIAL PURPOSE (FUNCTION) FOREST AREAS – HISTORIC LOOK

Abstract

In the human life forest has always held many functions. Primarily, it was a place of existence, with time of civilization development it has become the source of income. Presently the rational management and protection is to assure its durability. Functions of the forest are connected to human activities on certain areas. Initially, special areas were isolated to perform consumer actions (hunting, collection of herbs, mushroom and berries, timber for heating, bee-keeping, pasture for household

animals, etc.). Together with civilization development, when the forest became the income source, its exploitation was very intensive. Considerable areas were deforested, which had negative impact on the environment. That time some areas were isolated to fulfill new – protective – functions.

In the paper there are presented several of the functions of the forest within the centuries of its exploitation and management. While the importance of the forest for the environment and human life has been acknowledged, special areas started to be isolated and assigned with usable functions (when afforestation was still vital and forest started to provide considerable profits) or protection (on the areas of little afforestation, where forest presence alleviated negative impact of climatic factors).

Key words: history, area, forest functions, usage, protection

Las odwiecznie był i jest obecny w życiu człowieka. Pełnił i pełni wiele funkcji dla środowiska i społeczeństwa. Początkowo dawał schronienie i wyżywienie, później, w miarę rozwoju społecznego stawał się źródłem dochodów i bogactwa, aż nadmiernie eksploatowany potrzebuje ochrony i racjonalnego zagospodarowania. Funkcje lasu są związane z życiem i działalnością człowieka na określonych obszarach. Z funkcjami lasu wiąże się wydzielenie konkretnych obszarów, które w różnych okresach rozwoju społecznego pełniły określone zadania. W miarę rozwoju cywilizacyjnego liczba dostrzeganych funkcji lasu wzrasta. W średniowieczu lasy były postrzegane jako *fabryka* dostarczająca drewno – jedynego znaczącego surowca opałowego i ważnego materiału budowlanego. Później w miarę wzrostu zaludnienia, rozwoju cywilizacyjnego, uprzemysłowienia i urbanizacji obszary leśne były źródłem dochodów. W czasach współczesnych, przy bardzo wysokim tempie zmian zachodzących w środowisku i przy znacznym ubytku lasów istnieje konieczność zachowania i ochrony cennych fragmentów lasów – większego znaczenia nabierają funkcje ochronne i środowiskotwórcze.

Na obszarze Polski, leżącej na granicy wpływów klimatycznych zachodnich (atlantyckich) i wschodnich (kontynentalnych), odznaczającej się dość urozmaiconą rzeźbą terenu i różnorodnymi glebami istnieją warunki do rozwoju bogatych zbiorowisk leśnych. W zamierzonych czasach Polskę pokrywała nieprzebyta puszcza. Szacuje się, że inne formacje roślinne (zbiorowiska trzęsawiskowe, stępy, hale, zarośla) zajmowały około 10% obecnej powierzchni naszego kraju. Dla pierwotnego krajobrazu puszczańskiego charakterystyczne były liczne jeziora i rzeki z żeremiami bobrowymi, wokół których ciągnęły się rozległe bagna i topieliska niedostępne dla człowieka (Zaręba 1978).

Przejście neolitycznych plemion, trudniących się w lasach myślistwem i zbieractwem, do osiadłego trybu życia, zmieniło funkcję lasów. Rozpoczęto trzebieenie puszczańskich drzewostanów przekształcając grunt na pola uprawne, sady i ogrody, które dostarczały pożywienia. Lasy wokół powstałych osad, kiedy było ich jeszcze pod dostatkiem, były eksploatowane przez wszystkich, bez większych ograniczeń – pobierano surowiec budowlany, opałowy, zbierano owoce, zioła, grzyby, po-

lowano. Obszary leśne oddzielające poszczególne plemiona czy społeczności były naturalną zaporą, a więc pełniły ważną rolę obronną (Broda 2000, Zaręba 1978).

Miejsca ustronne, gdzie rosły wiekowe drzewa, wydzielane były jako obiekty kultu, zadumy, łączności z bóstwami i zmarłymi. Tworzono specjalne obszary, tzw. święte gaje jako miejsce poświęcone bogom, siłom natury, gdzie istniała symboliczna więź żywych ze zmarłymi przodkami, której naruszenie groziło poważnymi, negatywnymi konsekwencjami. Istniały one w religiach starożytnych Greków, Słowian i Celtów (Wikipedia – Wolna Encyklopedia).

W Grecji gaje należały do świątyń – występowały w ich pobliżu i nie były normalnie eksploatowane. Istniał zakaz wycięcia drzew siekierą (pił nie znano). Zezwano jedynie – na mocy umów dzierżawnych, na pobieranie wywrotów, zbieranie jagód i owoców leśnych. Dochód z tych lasów był przeznaczany na utrzymanie świątyń i kapłanów, na koszty ofiar i nabożeństw. Przyjmuje się, że głównym powodem ochrony tych lasów były względy religijne. Jest też teoria, że w ten sposób dbano o odpowiedni stan wody w rzekach i źródłiskach (Strzelecki 1893, Żabko-Potopowicz 1968).

Na początku polskiej państwowości wiele było jeszcze nieprzebranych puszczy – wielkich kompleksów leśnych oznaczających *puszcę*, czyli obszar niezamieszkały i odludny. Dzikim ostępom puszczańskim zaczęto nadawać nazwy wywodzące się od najczęściej spotykanej zwierzyny, od panujących drzew czy innych roślin, od fizjonomii terenu lub w związku z wydarzeniami. Nadawanie nazw puszcjom i miejscom w lasach pełniło funkcję orientacyjną, jaką ma nazywanie ulic i dzielnic w miastach. Zapoczątkowane zostało w czasie, kiedy pierwotne, rozległe lasy zaczęto wspólnie użytkować. Ułatwiało to wspólną pracę, później dzielenie obszaru między plemiona i rody (Wikipedia – Wolna Encyklopedia, Zaręba 1978).

Początkowo wszystkie obszary puszczańskie były własnością panującego. W miarę wzrostu zaludnienia i tworzenia się większych osad, król określał prawo tzw. wchodów, czyli możliwości korzystania z przynależnych mu puszczy. Aby dokładnie określić zakres terytorialny, trzeba go było nazwać. Król oznaczał te miejsca puszczańskie, które były przynależne tylko jemu. Tak powstały ostępy, które stanowiły jedną z najdawniejszych grup administracyjnych utrwalonych przez akta kancelarii królewskiej (Wikipedia – Wolna Encyklopedia, Zaręba 1978).

Najstarszym układem sięgającym XI w. była tzw. akcja kolonizacji na prawie polskim. Zagospodarowano wtedy tzw. osieczyny, czyli rozległe obszary puszczańskie oddzielające pierwotnie poszczególne plemiona. Jednak mimo wielu zachęt do osiedlania się i zagospodarowywania niezamieszkałych terenów puszczańskich panujący zabraniali karczowania lasów pogranicznych w celu zachowania ich obronnego charakteru (Broda 2000, Żabko-Potopowicz 1968).

W XIII w. zaczęto wyznaczać granice obszarów leśnych tzw. *zapowiedzi*. Zapowiedź był to akt formalny znoszący wspólne użytkowanie lasów. Nikt, a szczególnie sąsiedzi, nie mógł z dziedziny *zapowiedzianej* pobierać jakichkolwiek korzyści, ani wykonywać tam żadnych czynności bez zgody zapowiadającego. Z tą chwilą wstęp do lasu wymagał osobowego zezwolenia pana feudalnego (na wschodzie). Zapowiedź łączyła się najczęściej z rozgraniczeniem dóbr – zapowiadano

lasy, pastwiska śródleśne itp. Na ogół zezwalało poddanym na zbiórkę suszu, grzybów i jagód, wypas ograniczonej ilości inwentarza, niekiedy także na wyrąb drzew na cele budowlane i łowienie drobnej zwierzyny. Ograniczenie eksploatacji pociągnęło za sobą zaostrzenie kar za przekraczanie zakazów (Broda 2000, Żabko-Potopowicz 1968).

Już w średniowieczu na terenach Polski rozwinęło się bartnictwo jako jedna z dziedzin czerpania korzyści z lasów, związana z wyznaczaniem pewnych obszarów. W XV–XVI w. oprócz *pracowitych* (chłopów), bartnictwem zajmowali się także *uczciwi* (kował, karczmarz i inne zajęcia wiejskie), *slawetni* (mieszczanie) a nawet *urodzeni* – drobna szlachta (Kielak 2004).

W dobrach królewskich bogactwo puszczy, czyli barcie były własnością podzieloną – zwierzchnią władzę sprawował panujący, on otrzymywał daniny, zaś własność użytkowa spoczywała na trudniących się bartnictwem. Bartnik nie był właścicielem a jedynie wieczystym *dzierżawcą* barci, choć mógł ją oddać staroście królewskiemu, przekazać swoim spadkobiercom (tyko męskim), sprzedać, darować, zamienić itp. Warunkiem było jednak, co podkreśla *Prawo bartne* Niszczyckiego, by te wszelkie transakcje zostawały zapisane w księgach bartnych jako rodzaj kontroli obrotu barciami (Kielak 2004).

Miarą gospodarowania (i rozliczania się) był *bór*, czyli obszar gdzie występowało około 60 drzew bartnych. Jest to liczba przybliżona, ponieważ bywały *bory*, które miały 120 barci, ale również mające 6 drzew. Na *bór* składały się nie tylko drzewa bartne, ale także łąki nadrzeczne (zwane bartnymi lub borowymi) i polany śródleśne, jary oraz buda bartna zwana też stanem. Był to szałas lub mały domek, w którym mieszkał bartnik podczas prac przy pszczołach. *Bór* był najmniejszą jednostką zarządu gospodarczego całości królewskich dóbr bartnych. Pewna liczba *borów* stanowiła uroczysko a te z kolei składały się na puszcze w ramach terytorialnych starostwa, stanowiąc trójstopniową strukturę bartnictwa monarszego (Heymanowski 1971, Kielak 2004).

Każdy *bór* posiadał swój znak bartny zwany też ciosnem, klejnią (klejmem) znamieniem, charakterystyczny dla danego bartnika lub (w wyniku spadku) dla danej rodziny. Ciosno zazwyczaj wycinane było z tej strony pnia, z której znajdowała się barć. Zabranie miodu z oznakowanej barci lub zniszczenie znaku bartnego było przestępstwem ściganym i surowo karanym przez sąd bartny (Heymanowski 1969, Heymanowski 1971, Kielak 2004).

W XVI–XVIII w. rozpowszechniał się coraz szerzej zwyczaj wydzielania obszarów przeznaczonych na drewno konstrukcyjne (budulec). We Francji już w XVI w. lasy należące do zakonu Bernardynów były dzielone na dwie części: bardziej odległe były eksploatowane jako lasy wysokopienne na cele budowlane, bliżej leżące – jako lasy niskopienne na cele opałowe (Żabko-Potopowicz 1968).

We Francji zarządzenie z 1520 r. wprowadziło zakaz karczunku lasów leżących w odległości mniejszej niż 6 mil (1 mila = około 1,609 km) od Sekwany i jej dopływów. Zakaz ten dotyczył lasów również należących do osób prywatnych. Na tych terenach miała być prowadzona gospodarka leśna odroślowa z ustaloną koleją rębności. W Prowansji wydano przepisy zabraniające niszczenia nadbrzeżnych ob-

szarów ze względu na zagrożenia powodziowe (Fenna 2004, Żabko-Potopowicz 1968).

Ustawodawstwo napoleońskie również zajmowało się lasami ochronnymi – zabraniano karczowania lasów na stokach i szczytach górskich (Żabko-Potopowicz 1968).

Pierwszy leśny ukaz przeciw swobodnemu wycinaniu lasów w Rosji wydano w 1703 r. Na mocy tego aktu prawnego miały zostać opisane lasy chronionych gatunków we wszystkich majątkach – miejskich, dworskich, klasztornych i kościelnych. Za gatunki chronione uznawano: dęba, klona, sosnę, modrzewia, szczególnie przydatne do budowy statków i cenne dla gospodarki morskiej. Za ochronne lasy ww. gatunków uznawano rosnące w odległości 50 wiorst od większych rzek i 20–30 wiorst od mniejszych rzek spławnych (1 wiorsta – 1/7 mili polskiej = 500 sążni = 1077 m) (Petersburg 2003, Ferma 2004).

W wielu majątkach ziemskich już od XVI w. tworzone tzw. zwierzynce, początkowo o powierzchni kilku tysięcy hektarów, w późniejszych okresach powierzchnia tych obszarów znacznie ulegała zmniejszeniu. Obszary te były wydzielone i ogrodzone – parkanem i fosą. Sprowadzano tam ciekawe i rzadkie okazy zwierząt jak żubry czy łosie, ale również i inne zwierzęta łowne – jelenie, samy, danielle, dziki. Były to miejsca, gdzie urządzano elitarne polowania dla króla, magnatów i szlachty (Wikipedia Wolna Encyklopedia).

Wraz z rozwojem praw dotyczących własności gruntu tworzyły się tzw. służebności (serwituty, wolności) dotyczące określonych obszarów, także leśnych. Właściciel ziemi (lasu) zezwalał na pewne jej użytkowanie osobom trzecim. Służebności mogły być gruntowe, leśne, wodne. Nałożenie na dany obszar serwitutu wiązało się z naturalnym położeniem miejsca – były to tzw. wolności:

- gruntowe, a więc prawo do przechodzenia przez obcy grunt lub drogę, prawo do przeganiań bydła, prawo do kopania gliny czy piasku,
- wodne – prawo do czerpania wody lub prawo ścieku,
- leśne, gdzie mogły występować służebności takie, jak i na innych gruntach oraz tylko właściwe dla lasów – prawo do wyrębu drzew na potrzeby budowlane, zbiór leżaniny, powalów, złomów na cele opałowe, pozyskanie karpiny na łuczywo, prawo do wypasania zwierząt domowych w lesie, zbiór żołądzi, bukwi i płodów runa leśnego, grabienie ściółki. W miarę wzrostu eksploatacji lasów oraz zmniejszania się lesistości ograniczono serwituty leśne, zawężając obszary, z których można było korzystać. Szczególnie dotyczyło to prawa do wypasania zwierząt. W XIX w. zabraniano wypasu w drzewostanach najmłodszych (w wieku do 20 lat), aby ochronić je przed zgryzaniem i wydeptywaniem. W starszych drzewostanach wyznaczano obszary, na których mogły paść się określone gatunki zwierząt domowych, np.: w drzewostanach źle zwartych jedna sztuka bydła rogatego miała znaleźć pożywienie na czterech morgach (w Królestwie Polskim 1 morga = 0,56 ha), a w drzewostanach dobrze i średnio zwartych – na pięciu morgach (Broda 2000, Fenna 2004, Wojzbun 1869, Żabko-Potopowicz 1960).

Już w połowie XVI w. zaczęto wydzielać pewne obszary lasów, które miały zabezpieczać sąsiednie drzewostany przed szkodami od wiatrów. Różne instrukcje z tego okresu, jak np. bawarskie z 1568 r. wskazują, że pozostawiane nasienniki często są uszkodzane przez wiatry i burze, i dlatego oprócz nich na zachodniej części poręby powinny być zostawione nienaruszone fragmenty lasu, które mają chronić od wiatrów i sprzyjać naturalnemu jego odnowieniu. Odpowiednie instrukcje przewidywały (np. w Bawarii), żeby na terenach górzystych, zagrożonych niszczeniem lasu przez wiatry, rozdzielić go na szereg kwadratów i przy eksploatacji jednego z nich pozostawiać nietknięte cztery kwadraty, które go otaczały (Żabko-Potopowicz 1968).

Podobne zalecenia są opisane w austriackiej *Ustawie lasowej* z 1852 r. Nakazywała ona pozostawiać drzewostany na pewnych obszarach, aby ochraniały przed wiatrami sąsiednie drzewostany:

(...) obchodzenie się z lasem w taki sposób, że przez to las sąsiedni oczywiście może być wystawiony na niebezpieczeństwo uszkodzenia przez wiatr, jest wzbronione. W szczególności tam, gdzieżby takie niebezpieczeństwo z zupełnego wycięcia części lasu mogło wynikać, należy na tak długo pozostawić tzw. płaszcz leśny lub wietrzny, tj. przynajmniej trzydzieści siedem metrów szeroki pas istniejącego stanu drzewa, dopóki las sąsiedni nie będzie mógł być wyrąbany wedle zasad gospodarstwa leśnego. Płaszcz leśny może być tym czasem tylko przerąbywan (...) (Żukowski).

W połowie XIX w. zalecano wydzielać lasy ochronne, które miały zabezpieczać tereny przed erozją, w górach przed lawinami. W takich lasach zalecano stosowanie odmiennych sposobów gospodarowania:

(...) jeżeli bezpieczeństwo osób, majątku państwowego i prywatnego koniecznie wymaga szczególnego sposobu postępowania z lasami jako ochrony przed lawinami, obrywaniem się skał, usypywaniem się kamieni, szutru, usuwaniem ziemi itp., to postępowanie takie może być z urzędu nakazane i odpowiednia część lasu zamknięta. Zamknięcie lasu polega na dokładnem przepisaniu i możliwem zabezpieczeniu koniecznego szczególnego gospodarowania w lesie (...). Osoby, którym ma być powierzone gospodarstwo w lasach zamkniętych należy osobno zaprzysiąc i zobowiązać (...). Orzeczenie o zamknięciu lasu wydaje na prośbę gminy miejscowej (...) albo na skutek doniesienia urzędnika publicznego (...) władza obwodowa, albo gdzie takiej nie ma, najniższa „władza polityczna” (Żukowski).

Na mocy ustawy z dnia 15 czerwca 1904 r. (Żukowski) o zalesianiu ochronnym nakazywano zalesianie gruntów na terenach zagrożonych powodzią, lub takich gdzie mogły się tworzyć lotne piaski. Zalesianie wydym zalecano już na przełomie XVIII i XIX w. w Prusach i Królestwie Polskim – na przykład w Czerwonym Borze koło Łomży zalesiano wydmy około 1857 r. (Żabko-Potopowicz 1968). Tak więc znaczenie lasu w środowisku i jego ochronną funkcję dostrzegano już od dawna, kiedy na dużych obszarach lesistość została jeszcze znacznie obniżona.

Podsumowanie

Funkcje lasów i tworzenie obszarów pełniących określone funkcje, od momentu rozwoju gospodarczego były przede wszystkim związane z ich eksploatacją. W miarę rozwoju cywilizacyjnego wydzielano pewne obszary leśne, które mogły być eksploatowane wyłącznie przez właściciela gruntu, a także takie, z których mogły korzystać inne osoby, ale wówczas były podstawą rozliczeń i pobierania świadczeń (np. opłaty dzierżawnej). Wyznaczano również tereny przeznaczane do produkcji określonego, cennego ze względów użytkowych surowca drzewnego.

Niektóre obszary pełniły ważną rolę ochronną i obronną dla zamieszkałej tam ludności. W późniejszych wiekach, na terenach o niskiej lesistości, zaczęto zauważać rolę ochronną niektórych fragmentów lasów. Wydzielano obszary, które chroniły przed ujemnymi skutkami wiatrów i to był początek tworzenia pewnego porządku w eksploatacji lasu, zastosowanie określonych kierunków cięć. Inne obszary leśne chroniły przed powodzią lub erozją i osuwaniem się gruntu – były więc ograniczenia w eksploatowaniu lasów położonych w pobliżu zbiorników wodnych oraz na stromych stokach. Był to początek wydzielania terenów o wiodącej funkcji ochronnej – dzisiejsze lasy wodo – czy glebochronne.

Literatura

- 200 let Sankt-Peterburgskoj Gasudarstwiennoj Lesotechnicznej Akademii. 2003. Petersburg.
- Broda J., 2000. *Historia leśnictwa w Polsce*. Wyd. AR w Poznaniu.
- Fenna D., 2004. *Jednostki miar – leksykon*. Świat Książki, Warszawa.
- Heymanowski K., 1969. *Podstawy organizacyjno-prawne bartnictwa na Mazowszu*. Sylwan. 11.
- Heymanowski K., 1971. *Znaczenie gospodarcze bartnictwa (XV–XVIII w.)*. Sylwan. 11. <http://pl.wikipedia.org.pl/Wolnaencyklopedia>. Hasła: święte gaje, puszcza, zwierzyniec.
- Kielak B., 2004. *Historia bartnictwa na Mazowszu*. Materiały konferencyjne „Potencjał pszczelarstwa na Mazowszu oraz jego wpływ na ekosystemy i różnorodność biologiczną”. Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika w Ostrołęce.
- Strzelecki A., 1893. *Kilka słów o leśnictwie Greków i Rzymian*. Sylwan, Warszawa.
- Wojzbun E., 1869. *O służebnościach leśnych*. Warszawa.
- Zaręba R., 1978. *Puszcze, bory i lasy Polski*. Wyd. I. PWRiL, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A., 1960. *Historia leśnictwa*. Skrypt SGGW, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A., 1968. *Zarys rozwoju wiedzy leśnej do pierwszej wojny światowej*. Zakład Historii Nauki i Techniki PAN, Monografie z dziejów nauki i techniki. Tom XLIX. Wydawnictwo PAN. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Żukowski J. *Ustawa lasowa z dnia 3 grudnia 1852 r. (Dz. U. Nr 250) wraz z odnoszącymi się do niej rozporządzeniami i późniejszymi ustawami oraz orzeczeniami Trybunałów*. Nakładem i drukiem księgarni Wilhelma Zukerkandla. Lwów-Złoczów.

Justyna Nowakowska

Wydział Leśny SGGW w Warszawie
Justyna.Nowakowska@w1.sggw.pl